

Մ Լ Բ

ՈՒՍՈՒՄՆ ՀՆԳԵՏԱՍԱՆՕՐԵԱՅ

Հրատարակի առաջին 8-ին և 22-ին:
Սրբապետական տեղի և Բնիկացիական Թանգարանը. Ի Մեծն Ներ-
սան Բե- 6:

Տարեկան գին դասերուն 100
Վեցամսեայ 60
Օրար երկնիցի բաժանորդ եղողները՝ ճամբար ծախս վճարելու են:

22 ՆՈՅԵՄԲԵՐ

Ա. ՏԱՐԻ 1860

ԹԻՒ 6

Ի ԽՕԹՈՒԹԻՒՆ ՍԵՃԻ ԴԻՏԱՊԵՏԻՆ ՍԱՅԹԵՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅԵ ՀԱՅՈՑ Կ Ա Թ Ո Ւ Ղ Ի Կ Ո Ս Ի

Տ Ա Ղ

— Զինք բարբառ աղիողորմ՝ Ի Բիւրական փնէ յափանց,
Հրէշ համբաւ ընդ չորս կողմանս երկրի փողէ՝ Ի ձայն տրխուր,
Զուարթունն Հայոց թողեալ ըզբնար սքողի՝ Թեւ լուսադողդոջ,
Զարփենեաւ Հայաստանեայց մահաճամբոյր ծաւալի ամպ,
Քանի՞ն ապա զորդեք որ Ի նմանէն առնուցուն լոյս: —
— Այլ բա՛ւ՛ Հայրմինչ ըզնաւուդ կուտակին ամպը սպառնալից
Եւ որդեքք վտանգիմք՝ գետակն յափանց ընդ Քո վտանգոյ
Դու միւրկաց գեր Ի վերոյ վտահ ըզնաւդ յառաջ վարեա,
Աչք Բո պուցեալ Ի Հայրդ յերկինս՝ ձեռք Բորդուցս հոլանի,
Ի՛նչ ըզվիճ փեռեկեալ ընդ քով ոտիւք լիցի նձ լընուլ,
Ի՞բր ըզդիւկող ճայլից փայլատականց ածից Բո սանձ,
Թէ մատեայց Ի դրժոխս հայցել քեզ գութ՝ խուլ են դրժոխք,
Թէ յերկրի գելուն աղեքս յողբանք ապ կախմանց,
Ո՛ղիս Ի դահ տարցի վ Եհնի ջնջիլ զպատգամս իւր արտասուօք...
— Դու Զաւարթունն պահապան Հայաստանեայց՝ լուր քնձ աղէ,
Դու որ յամստոյց խորան վ Եհնի անդ յԱյրարատ
Դետակն կաս Ի բիւրեղեայ դահուց բաղդին Հայկազանց
Երփեքանդ ընդ ծխան երբեմն յերկինս ելեկեալ,
Ե՛ւ մատիւ աղանակերպ լուսածաղիկ ծածկեալ թեօք
Վ Եհնի յաթուս՝ ոյր յանդիման բարձունք երկնից խնարհին,
Յայց ըզբարեցս երկիւղ... հայցեա՛ գութ... մի թողցէ զհօտ
անհովիւ...
Մե՛ յանապատ դարձուցէ զերտոս՝ անտի զլուսոյն քաղեալ
ճաղկունս:
Արդարութեան կայծակներ շատ իսկ Ի գլուխ մեր հնչեցին:
Ծրխաշունչ աւերակք և աւերակ սիրտք գունդն դեռ...
Եւ... այլ մի՛ յուշ անցելոյն նորդեցեան զլուսն յողմոյ:
Թէ Հայր սիրէ կոչիլ՝ որդւոցն ունիւն գըլթով մատուցէ
Թէ Աստուած վրէժխնդիր՝ հայա ինքն փայլատակունք:
Այլ ո՛չ յարեալս այսրան աչաց՝ փայլատակունքն այն ո՛չ ինքն:
— Այլ ո՛ զմեռալ առաքաւտ աղաքային մերկանայ ինձ:
Մշտաւրդք ծիրանեայք Ի հեռաւոր ծագին ըստուերոյ:
Ի՛նձ՝ որ՝ մատն Ի վին մոլեալ յաւուն հրեղէն սիրոյ,
Ընդ յոյս ապառնոյն և անցելոյն սլանամ աւերս
Ունկրն դեք՝ Որդեք Հայկայ խանդք արծաթին յիւրոցաթուիչք:
Հաշտ երկնիք լըւան ըրձեցդ՝ և ձեզ ըզՀայրդ ահա շնորհն
Ներայն ամաց պարագայիւք՝ վ Եհնի թարգման պատգամաց:

Նոր եղեկիւն Նա մատուցեալ Ի դաշտ մահու
Վրէժխնդիր այնքան դարուց՝ Ի բաց դաւար նոցին կորդէ:
Իբր եղենիս յոյր ոտս հանգչին զբաւաստակ մանդաղաւ Դարք
Որոյ ծայրք դրացիք ատեղց և հոլանի տան ոտք ճապաղք,
Բարձրացիս փառօք Սրհնդ՝ հովանացեալ ըզՔե զուարթնոց,
Հաւցին աւուրք ուր դառն և դայլ Ի միտին ճարակեցին
Եւ զուլամբ իրեւ մանեակ արկեց տղայն զիս լուսաթրթիւ:
— Ըզնաղելի անդամն յեցեալ Ի Թեւ հողմոց հեղահամբոյր
Գարուն վարդապետակ թուչի՝ նդ բըլբու և ընդ եմակս,
Ի գեղաժմիտ այտից ծիծաղ հոյլ հոյլ ծաղկունս թօթափելով:
Այդբը բոլորեցին արտաւանդք զուարթ բըլբոյ,
Դաշտօրք Ի հունձ ատք ծիծաղեցին ծըմալք ծաղկամբք,
Եւ ծայրք ամուլք բղետեցին մահաճաւալ վըժիտ հոսանս
Այսպիսեաց հրաշից Ի տես՝ զՈսկի կարծեալ Դար դեցաղինք
Յարձաթեայ լուսնի նըշոյս ինքն յերկնուստ ընդ դաշտս Հայոց
Բոբոխեալք՝ խոստանալով անմահութիւն փեղատ և անդ:
Այլ ահա դարք ամպարիւտք հեղեղալոյր թափով ինչալ
Պետութիւնք Ի Պետութիւնս որպէս ալք յալին փլանին:
Ըսքողն ամպով երկնք՝ կապտի երկիր յողորմ ջուրց,
Փութա՛ զընակ կալ նաւուղիւ — և Ի նո՛րս այս ջրհեղեղ
Ի նոր իմն տապանակ որդեք Հայկայ ճորդարեցին:
— Այլ եւստի՞ յիս նոր աւելն... զի՞ գելու ձայնս և հեղձ
նու սիրտ...

ՅՈՎԻԵԱՆ յըստակ լուսոյ ողորմն միտք իմսիրութե...
«Եղեցի՞ն՝ գոչեն յերկնք ըզձեցս, երկիր ևս «Եղեցի՞ն»:
Սիրք սրգիւր Հայկայ... զո՛հ հանդերձի մեծ... ո՛ն մատիւր
Զիժեկեացոս Ի ձեռնն՝ հոյլ հոյլ ծաղկունք ըզվարսիւք
Ուստ Ի բազինն յԱյրարատ սուրբ կըռել նոր ընդ Աստուած,
Իո՛ճ որդւոյ՝ աղանակք թուրքն յերկնոյ... սիրտ ձեր Ի լու...
Հուր յերկնից էլ աւաղիլ... ահա ծախին զոհն և զհնչ...
Փարստին ամպք՝ յԱստուծոյ կենդանարար Ի սուրբ շնոյն:
Այլ տեսէք իբր յամպոյց տրտունս Յուսոյ ցալան ծիծառն:
Սիրտ Ի սիրտ որդեք Հայկայ հանք նըւադս ուրախութեան:
— Ուրախ լը՛ Հայր՝ զի դըռն վըժիւք յաւելիտեից սահմանեցին
Զինաթափ զեղբարս առնել՝ ածել ըզսիրտս Ի հաշտ համբոյր
Յուսապատար Բեկ միշայ հեգն և մեծատուն՝ ծեկն և տըրայն:
Մեծ ըզքեզ կացոյց երկին և մեծամեծքս պահանջիս
Այլ ո՛վ վ Եհ՝ Աստուածաղդեաց և իմաստունք ինձ Գլուսպեա
Աստուծոյ եթէ դիւրեղ ձայն ընտրէ հօտին իւրոյ հովիւ
Ի՞բր ինքեցեք քնար մահացու փեղ ըզՆորուն թարգմանեկ կամս:
Միայն եթէ յօժար խոնարհեցին նուազացս Ի լուր
Քիչոյց Ի հիւս սարդենեաց պըսակեցեց զիմ նոր քընար:
Եւ մինչ՝ Սերուն անեղ բանդումբ յուսն անմահից ըզվարդ
հեղաւ:

Փորձեցեց ևս ըզնոսա Ի մահացու աչ ունին յեղեկեւ:
Երգեալ 1860 Հոկ. 22:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔ

Թերևս շատերուն յայտնի է թէ, թէպէտ կառավարութիւնները տարբեր տարբեր ձևեր ունին, որոնք մասնաւոր անուններով, օրինակի համար՝ ռամկապետական, հասարակապետական, միապետական, և ուրիշ այլ և այլ անուններով կ'անուանուին: Բայց անոնց սկզբունքը՝ իշխանութեան ծագմանն ու օրինաւորութեանը նկատմամբ՝ երկուք է, այսինքն Բացարձակ ու Սահմանադրական սկզբունք, որոնք իրարմէ խիստ տարբեր, և կրնանք ըսել թէ իրարու դէմ առ դէմ հակառակ դադափարներէ յառաջ կուգան: Բացարձակ սկզբունքին եռութիւնը կամ զլիաւոր կէտը սա է թէ ազգի մը վեհապետն իր գերագոյն հեղինակութիւնը (autorité supreme), որով ազգի մը, անոր երկրին, անոր նիւթական ու բարոյական զօրութեանցը վրայ կ'իշխէ՝ ի բնէ ունի կամ անիկայ ազգին կամքէն վեր ու անկէ անկախ գերմարդկային հեղինակութենէ մը, որ Մտուած միայն կրնայ ըլլալ, առած է: Այսպէս մը, բացարձակ զրութեան նայելով, ազգին նիւթապէս ու բարոյապէս տէրն ու ստացողն է, այնպէս ինչպէս որ որ և իցէ մէկն իր կալուածին կամ անասնոյն կամ գերւոյն տէրն է: Բացարձակ վեհապետն, իբրեւ տէր, հարկաւ երկրի վրայ իրմէ վեր իշխող կամք մը, իր կամքէն զատ ուրիշ օրէնք մը չը կրնար ունենալ. և ոչ իր վարմանը սահման դնող, զինք պատասխանատու ընող, կամ զինք իր հաղած իշխանութենէն հանուեցընելու իրաւունք ու հեղինակութիւն ունեցող գերագոյն հաւաքական կամք մը կրնայ ճանչնալ: Ուստի և անոր կողմէն՝ ընկերութեան նպատակին կատարուելուն, որ հասարակաց երջանկութիւնն է, ուրիշ երաշխաւորութիւն մը չկայ, բայց եթէ արդարութեան ան ընդհանուր սկզբունքներն որոնց համար վեհապետն իր խղճէն ուրիշ բանի մը պատասխանատու չէ: Այսպէս բացարձակ վեհապետի մը իշխանութեան ծագումն ու օրինաւորութիւնը՝ ինչպէս Բոսնիոյ Ֆրիւմէր ըսաւ, յՄտուածային իրաւանց (jure divino) է: Հին Յունաց ու Հռոմայեցւոց հասարակապետութիւններէն զատ, հին պատմութեան գրեթէ բոլոր ազգերն աս սկզբմամբ կը կառավարուէին, ուստի և բացարձակ վեհապետներ ունէին: Միջին ու նոր պատմութեան ազգե-

րուն համար ալ, քիչ բացառութեամբ նոյն բանը կրնանք ըսել:

Ուսմանց ու դիտութեանց վերակենցաղէն ետքը, երբոր հաւասարութեան ու ազատութեան, և հետեւապէս մարդկային ընկերութեան իրաւունքն ու եռութիւնը, անոր բարոյական սկզբունքները ճանչցուեցան, սա սկզբունքն երևան ելաւ թէ, վեհապետ մը գերագոյն հեղինակութիւնը ոչ թէ ի բնէ կամ իրմէ ունի, այլ անիկա ազգին կամքէն առած է, անանկ որ, ճշդիւ խօսելով, բնական վեհապետ ազգը կամ ընկերութիւնն է: Այսպէս Աստուծոյ, Լոք և ուրիշներ՝ Ֆրիւմէրին Մտուածային իրաւունքին տեղ իշխանութեան ծագմանն ու օրինաւորութեանը հիմ ժողովրդեան հաւանութիւնը (consensus populi) գրին: Ես սկզբունքին փիլիսոփայութիւնը սա է թէ, ընկերութիւնը եթէ ոչ ժամանակով, դէթ սկիզբով ընկերութիւնը կառավարող իշխանութենէն յառաջ ըլլալով, իշխանութիւնն ի հարկէ ընկերութեան կամքին մէկ որոշումէն ծնած կ'ըլլայ: Եւրոպայի մէջ վերջին ժամանակներս ժողովրդին մէկ երեւելի ու լուսաւորեալ մասն, աս փիլիսոփայութեամբ վերջապէս սա եզրակացութեան եկաւ թէ, « ժողովուրդը վեհապետ է » (le peuple est souverain): Բոլոր աս սկզբունքներուն, աս փիլիսոփայութեան և անկէ ծագած՝ ժողովուրդին վեհապետութեան եզրակացութեանը ծնած կլինան, անոր հայրենիքն արեւմտեան Եւրոպան է: Ես սկզբունքներուն բնական հետեւութիւնն եղաւ Սահմանադրական կառավարութիւնը, անոր համար ալ առաջին սահմանադրական ազգերն Եւրոպայի մէջ Ենգլիսա ու Պաղղիս եղան: Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ միայնալ նահանգաց քաղաքական անկախութիւն ստացած ժամանակը բոլորովին հասարակապետական ձև առնելը, և ատեն ատեն Պաղղիս և Իտալիոյ մէջ հասարակապետական շարժումներն երևնալը դարձեալ աս սկզբունքներուն հետեւանքն է: Ժողովուրդն է վեհապետ խօսքը բոլոր աս ազգերուն մօքին մէջ ամենէն խորունկ տպաւորութիւնն ընող, անոնց խորհուրդներն ու երեւակացութիւնը դրաւող, անոնց խելքն ու գործունէութիւնը մարակող, անոնց քաղաքական ու ընկերական կացութիւնը բարձրացընող, անոնց նիւթական ու բարոյական ուժ ու իրենց վրայ արդար համարում տրուող, և վերջապէս զանոնք բոլոր մնացած աշ-

լուսն անմիջական իշխողութեանը տակ մենք կը գտնուինք, արդէն երեսուն տարիէ ՚ի վեր, գրեթէ բնական ազդուամով մը, նոյն արեւմտեան Աւրոպական տէրութեանց ազատ ոկգբունքին ազդեցութեանը տակ ինկած է, եւ նոյն ազդեցութեան զօրութեանը մէջ ամենէն հեռատես քաղաքական աչքերանոր ապագայ մեծութիւնն ու լիութիւն բարեկարգութիւնը կը նըշմարեն։ Ա երջապէս այսօրուան օրն աս սկըզբունքին ազդեցութիւնն այնպէս զօրաւոր է, որ քաղաքական բնաւորութիւն չունեցող, լոկ հասարակութիւններ անգամ, իրենց ցեղային կամ ընկերակցական կացութիւնը (statut) քիչ շատ սահմանադրական ձեւով կը կազմակերպեն, եւ ան կերպ օրէնսդրութեան մէջ իրենց զոյութեան հաստատութիւնը, իրենց վերակենդանութիւնն ու յառաջագիծութիւնը կը տեսնեն։ Միթէ կարելի՞ բան էր որ մեր ժողովուրդին ալ, որն որ իր բոլոր տկարութեանը մէջ տակաւին միշտ իր բոլորաիքն եղած ամենէն թեթեւ շարժումներէ անդամ ազդուելու ըզգայնութիւնն ունի, ասանկ սկզբունքի մը, եւ անոր համաշխարհական շարժման ազդեցութենէն չբռնուէր։ Ա երջապէս մեր ժողովուրդն ալ, թէպէտ քաղաքական ազդ մը չէ, ոչ ալ յեղափոխական գաղափարներու ծառայելու կարող, իր պարզապէս ցեղային — կրօնական մասնաւորութենէն յառաջ եկող տեսակ մ'ընտանի կառավարութեանը բարեկարգութիւնը սահմանադրական կացութեամբ մը ապահովցուց, եւ սահմանադրութիւն կոչուած կանոնադրութիւնը գրեթէ բացարձակ մեծադոյն մասով վաւերացուց։ Վստուածը շատ նոր եւ ամենուն յիշողութեանը մէջ տակաւին կենդանի ըլլալուն համար, անոր ամէն պարադաներն յիշել աւելորդ է։ Սաչափ միայն յիշեցրենք բաւական է թէ մեր ժողովուրդին ոչ միայն լուսաւորեալ մասն, այլեւ ամենէն ռամիկն անգամ, մայրաքաղաքիս ու բոլոր գաւառներուն մէջ աս դէպքը մեծ ցնծումով ողջունեց։ Եւ հասարակաց կարծիքն անոր հաստատութեանը մեծ կարեւորութիւն տուաւ, ու դործադրութենէն ալ շատ բաներ կախկալէ։ Տաճկաստանի մէջ Հայ ցեղին աս դործը, բանին արժէքը ճանչցողներուն այնչափ դարմանալի երեւցած է, որչափ որ անկա շատերուն մտքին մէջ ոչ միայն նիւթապէս, այլեւ բարոյապէս մեռած կամ գէթ անդալ թմրութեան մը մէջ խորունկ քնացող

կը կարծուէր։ Բայց աս գոնէ ճշմարիտ է թէ աս դործը մեր ժողովուրդին ներքին նոր կենսութիւն մը տուաւ, եւ շատ յայտնի նշաններ կան ըսելու թէ Աւրոպիոյ մէջ, եւ ամենէն բարձր աստիճանի քաղաքական անձանց համարման առջին ազգին համար արժէք մը, աւելի կամ նուազ արդիւնք մը յառաջ բերաւ եւ պիտի բերէ։

Հոս կարեւոր կէտ մըն է քննել թէ արդեօք Ազգին ասանկ որոշման մը գալուն պատճառն ի՞նչ էր։ Գոնէ քանի մը սխալ ըմբռնումներ անհետ ընելու համար աս քննութիւնն ընել հարկաւոր է։ Երգարեւ չկրնար ուրացուիլ թէ ժանսկին ոգին ասոր քիչ շատ գաղափար մը տուած չըլլայ։ Բայց պէտք չէ որ մենք բան մը եղածէն աւելի բարձր ու փառաւոր երեցընելով, մեզի իրաւունքն շինենք։ Ոչ ալ անոր փառ ու նուազութեանը մը տալով, անոր արդիւնքը նըլազեցընենք։ Աւստի ինչպէս որ ոմանց մեր Սահմանադրութեանը մէջ քաղաքական նպատակ երեւակայելով անիկա Դեր-Մեան մէջ Դեր-Մեան (imperium in imperio) կարծելը կեղծիք մըն է, ասանկ ալ ուրիշներուն անիկա խումը մը ռամկավարներու՝ ազնուապետական կողմնակցութե, կամ մեր սովորական բառովն ըսենք՝ ամիրաներու դէմ անտեղութեան մը տալը սխալ ու զբոս պարտութիւն է։ Աս երկու պատճառներն ալ Սահմանադրութեան շարժառիթ բարոյելը, կը համարձակինք ըսելու թէ ըստ մասին անխոհեմութեան արդիւնք, Է ըստ մասին ցորենի մէջ որոմ ցանոց բանտարկու, ամէն օգտակարութե թշնամի ու հայրենեաց մասնիչ ոգիներու հընարք է։ Սահմանադրութիւնը մտածել տուող ու անիկա գրեթէ միաձայն միտարբառ ընդունել տուող շարժառիթն ազգին յետին աստիճան հարկաւորութիւնն էր, որն որ հին Ազգային կառավարութեան ծերացեալ դրութեանը նոր ժամանակին պահանջումներուն հետ ունեցած անյարմարութենէն ազգին գրեթէ քայքայման մը վերջին ծայրն հասած ըլլալէն յառաջ կուգար։ Յայտնի է թէ ազգին առջին կառավարութիւնը եկեղեցական — ազնուապետական էր, որն որ երկրին հին դրութեանը համեմատ տիրապետական խստութեամբ, երբեմն նաեւ միջին դարու սրբաքննութեան ահարկութեանը (terro-risme) դէթ փոքր նմանութեամբ, ծեծով, բանտարկութեամբ, արքայով, երբեմն ասանցմալ աւելի խիստ միջոցներով իր իշխանութիւնը

պահանջէ որ, ամբողջ ազգային կամք յառաջ բերելու համար, անոնք ընդհանրութիւնը կազմող երեւելի մասեր ըլլան, այլ և ընդհանրութեան ընտրուած ըլլալուն պարագան (եթէ ընտրուին, որ հարկաւ պիտի ընտրուին), անոնց վեճակին բնական արժանապատուութեանը (dignité) վրայ օրինաւորութեան արժանապատուութիւնն ալ կաւեցընէ:

Տո խորհրդածութիւն մ'ալ ընելով մեր յօդուածը կնքենք: Ինչպէս ամէն վեճակ, ամէն դրութիւն, ասանկ ալ սահմանադրական դրութիւնն իր մասնաւոր առաքինութիւնն ունի որով մինակ կրնայ պահպանուիլ, և առիկա հասարակաց ոգին է: Բացարձակ դրութեան մէջ, միապետն է ան ընդհանուր կեդրոնն ուր ընկերութեան բոլոր գործողութիւններն իրենց բնական ծանրութեամբ կը դիմեն. բացարձակ դրութեան նպատակը մեծութիւնն ու փառքն է որուն ամէն բան գոհուելու է: Սահմանադրական դրութեան մէջ ան կեդրոնը ընկերութիւնն է, և միակ նպատակ՝ հասարակաց օգուտը: Հասարակաց ոգին աս օգուտը մինակ դիտող առաքինութիւնն է, և հասարակաց օգուտն անոր համար կը դիտուի, որ բոլոր անհատներուն օգուտն անվիշտ կերպով ձեռք բերուի. քանզի ընդհանուրին երջանկութենէն հարկաւ մասնաւորին երջանկութիւնը կը հետևի:

Ուրիշ բան մը հասարակաց օգուտն այնպէս անվիշտ չկրնար ծանցնալ, ինչպէս նոյն խի հասարակաց միտքը, և աս միտքը բացատրող լեզուն մեծագոյն մասին ձայնն է: Ուստի հասարակաց ոգին, սահմանադրական դրութեան ան դժուարին բայց ճշմարիտ առաքինութիւնն ալ ամէն անհատ կը պարտաւորէ որ մեծագոյն մասին հնազանդի: Ենհատներուն կամքը, կողմնակցութիւններուն ջանքերը, ազատ մամուլն, ընդդիմութիւնը (opposition), ամէն ալ ներքին են բայց այնչափ ատեն օրինաւոր, ցորչափ որ մեծագոյն մասը ծանցցուած չէ. առիկա ծանցցուելուն պէս, անոնք ամէնը հասարակաց օգտին նպատակէն կը դադրին: Եւ եթէ շարունակուին, ոչ թէ առաքինութիւն, այլ սահմանադրական դրութեան ան դիմաւոր մոլորութիւնը կ'ըլլան, որ անձնական օգուտն է, Եւ որովհետեւ հասարակաց օգուտը ծանցնալու նկատմամբ եթէ աշխարհիս վրայ անսխալութիւն մը կայ, անիկա մեծագոյն մասին քուէն է, երբոր փոքրագոյն մասն անկէ բաժնուի, պահանջումն ինքնին ճշ-

մարիտ ալ ըլլայ, տակաւին կը սխալն անոր համար որ տկարութիւն կը հետևի, և հասարակաց օգտին էութիւնը ընկերութեան բարոյական ու ֆիզիքական զօրութեանը մէջ է: Հասարակաց ոգին այնչափ անձնութեանը կը պահանջէ որ մեծագոյն մաս մը համեմատուի և մեծագոյն ընելու համար, զիջ ունեն ընել հարկ կ'ըլլայ: Եզտ ընկերութիւններու մէջ շատ անգամ կը պատահի որ փոքրագոյն մասը մեծագոյն մասին օրինաւոր որոշումէն ետքն ալ իր պահանջումներէն չդադրելով, երկար ու շփոթ վեճերու առիթ կուտայ. ասով ընկերութիւնը վայրապար ժամանակ կորսնցնելէ զատ կը յոգնի, կը պարտաւոր ու գործելու գրեթէ անկարող կ'ըլլայ: Ես բանը միութեան ալ նպատաւոր չէ: Մեր դիտած միութիւնը մեծագոյն մասին հեղինակութեանը տակ ընդհանուր նպատակի մը ծառայել է: Ես միութիւնն ան չէ որ կարծիքները փոխուին կամ չքանան. այլ կարծիքները նոյն մնալով, քանի որ համոզում չկայ, մեծագոյն մասին կամքին հնազանդուի ըլլայ: Կարծիքներու բռնուի ընելը որչափ անպատեհ է, այնչափ ալ անպատեհ է մասնաւոր կարծիքն ընդհանուրին վերադասելով բռնում ընելը. քանզի աս ճամբով անհատներու թուոյն չափ ընկերութիւններ ու իշխանութիւններ ըլլալ հարկ կ'ըլլայ: Հնազանդուելու իրաւունք ու բաժանում ան ատեն կը վաւերանայ, երբոր հնազանդութիւն պահանջողն ան հեղինակութենէն չէ որուն անուամբը հնազանդութիւն կը պահանջէ: Ետը համար երբոր կառավարութիւնն իր սկզբունքէն կը խտորի, անհնազանդութեան ու բաժանման պատճառ կ'ըլլայ, քառ որում նոյն գործովն իր հնազանդութիւն պահանջելու իրաւունքը կը կորսնցնէ: Ընկերութեան մէջ, երբեք անհատ կամք մը, իբրեւ ընկերութեան անդամ, ուրիշ անհատ կամքի մը որ հասարակաց հաւանութեան կնիքը չունի, հնազանդուելու չպարտաւորի:

ՍՏՈՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԵՍԵՆԻ

ԲԱՂԵՇԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՎԱՆ ԵՂԱԾ ՃԱՄԲԱՆ

Տես թիւ, 4.

Մեր նախընթաց յօդուածին մէջ ըրած խոստմանը համեմատ, Արտամիդ գեղը պիտի ստորագրենք, որն որ բաղեցին վաճ եղած ճամբուն վրայ

վերջին կայանքն է: Պրանքին հոս հասած ժամանակը գրեթե ամբողջ գեղը բափուր էր. քանզի եղանակն ամառնայինն ըլլալով, բնակիչներն իրենց ամառանոցները քաշուած էին: Մեր ճանապարհորդը գեղեցիկ պտղոյ դարաստանի մը հովանայն տակ իջաւ. քանզի հոս միրգ շատ կը մշակուի. եւ մանաւանդ արեւու մեջ ջորցուած ծիրանն սա գեղին դուրս տարուող գլխաւոր առուտութիւնն ապրանքն է: Պրանք՝ Աղւանաքէն մինչեւ հոս շուրջ 3 աշխարհագրական մղոն ճամբան՝ 7 1/2 ժամու մեջ ըրաւ: «Բայց, կ'ըսէ, վաղեմի հնութիւն ունեցող շինուած մը չտեսայ. եւ բնիկներուն տուած տեղեկութեանը նայելով ան մօտեքն հին արձանագրութիւններ ալ ըլլալու չեն. քեպէտ ես փորձով գիտեմ քե բնիկներուն տուած տեղեկութիւններուն վստահութիւն չկընար ըլլալ»: Պրանքին ըսածը շիտակ է. քանզի Շուրջ հոս մեր նախընթաց յօդուածին մեջ յիշուած արձանագրութիւնը գտած էր:

Աս ճանապարհորդներուն ըսածին նայելով, Արտամիդ գեղը Վանայ քաղքին մօտ հարաւային արեւմտեան դին կ'իյնայ. բնակիչներն ըստ մասին Մահմետական ու ըստ մասին Հայ են: Հայոց բնակարանները բարձր, լերկ ու դեպ 'ի ծովը դար 'ի վար յառաջ գացող սարի մը վրայ քանի մը հարկէր ողորմելի հիւղեր են. ուր Մահմետականաց քաղը, քեպէտ նոյնօրինակ ողորմելի տնակներով, ծովուն բերրի՝ բայց վատաւորող ավանցը վրայ է՝ բայց եւ այնպէս Հայոց ու Մահմետականաց քաղերուն մեջ մեծ տարբերութիւն կայ: Հայոց քաղն, ինչպէս ըսինք, մերկ ու կուրտ առաւարի մը վրայ տխուր տեսք մ'ունի. մինչդեռ Մահմետականաց քաղը գեղեցիկ պտղատու դըրախտներով բոյորուած, զուարթ շինական երեսոյքմը կ'ընծայէ: Հայոց ապառաժներէն մեկուն վրայ հին որմի մը փլատակը կայ, որն որ Հայոց բազաութինն ապարանքը կը կոչուի. քերեսս հին Արծրունի բազաւորութեան, կամ ըստ երկբայելի առանդութեան մը՝ Արտաշէս Բ. ին մեծագործութեանցը յիշատակարաններուն մէկ տխուր մնացորդն է: Ամրոցանման փլատակին ստորոտէն դոյզմ ինչ դեպ 'ի հիւսիս յորդ ու վճիտ աղբիւր մը կը բոխէ, ու տեղայն գլխաւոր ըմպելին է. բայց կը կարծուի քե աղբիւրին բուն սկունքն ապառաժին ներսի դին է, եւ յետոյ ուրեմն ապառաժին ծերպերէն խողովականման քամուելով եկած է: Արդարեւ հոն մօտ 20 ոտք երկայն ապառաժէ ջրմուղ մը կայ որն որ քերեսս 'ի սկզբան

ջրանցքի տեղ կը ծառայէր: Բնիկներն հոս ալ մեր ճամբորդներուն Յուռուր (Յուլլար) մը ցուցուցին, պնդելով քե հոն ծածկուած գանձի մը դուռն է. բայց յուռուր ըսածինն ուրիշ բան չէր երէ ոչ բոյորակաձէւ, վրայէն զանգուած մը խլուած քարի մը վրայ փորուած ծակ մը, զոր Շուրջ բազին մը եղած ըլլալ կը կարծէ, եւ արգարես գոհի սպանդին արեանը վագելուն համար քարին վրայ փորուած խողովակը Շուրջին կարծիքը շատ հաւանական կ'ըներ: Վերը յիշուած՝ պատմող հեղինակին պատմած դէպքէն իբր ուրք դար ետքն ըլլալուն համար երկբայելի, բայց ոչ անհաւանական պատմութիւնը, որուն վրայ ժամանակին կը խօսինք, Արտամիդն Արտամաշ գրելով է. Արտաշէսի անուանը ստուգաբանելով որպէս քե Արտաշէսի հիւր, նոյն գաղթական բազաութինն ձեռքով հոն Աստղեան մեհեան կանգնուած ըլլալը կը յիշէ: Բայց քե որ Արտամիդը Հայոց Արտեմիան է, հոն բազնի մը գտնուիլը ոչ միայն գարմանալի չէրեսնար, այլմանաւանդ Հայոց դիցապաշտութեան ատենը յիշեալ գեղն Արտեմեայ յաշտից տեղերն ըլլալուն բաւական ապացոյց մը կ'ըլլայ:

Շուրջ Արտամիդէն դեպ յարեւմտից կողմը ծովագերեայ լեռներուն գլուխները կրաքարի խաւերով անանկ խիտ ծածկուած գտաւ, որ կրնար կարծուիլ քե դիտմամբ կրաքարով յատակուած գետիններ էին: Վերջապէս կ'ըսէ քե հորիզոնական նիստով իրարու վրայ խիտ կանոնաւոր կերպով ագուցուած բնական կրի սալաքարեր են: Սալկէյր գողոր դիպուած մը կը յիշէ: Արտամիդէն լելով, շրջակայ արտոքից մեջէն՝ ուր բնիկները նոր հունձը ծողվելու զբաղած էին՝ անցնելու տեսնը, փորք գեղացի Հայ աղջիկ մը ձեռքը որայի խորձով ճանապարհորդին դիմացն էլաւ, ու որան գետինը դնելով անկէ նուրբ մ'առնելու կը յուսար: Ասիկա, կամ նաեւ երբոր ճամբորդ մը խաշանց կամ անդէից հօտի մը առջեւէն կ'անցնի, տուարածներու մանկունք շատ անգամ անոր առջեւը հօտին մեջէն գառնուկ կամ ամիկ մը ճամբուն վրայ կը դնեն, արեւելցոց մէկ հին գեղեցիկ սովորութիւնն է, որուն խորհրդաւոր միտքը յատկապէս անցաւոր ճամբորդին արտին կամ խաշին ու անդէին համար յաջողութիւնաբեր օրհնութիւն մ'առնել է. ինչպէս ձեռք. Սաղմոսին 7 եւ 8 տունէրէն յայտնի է. «Նոյիցին նոքա որպէս զխոտ տանեաց որ մինչդէս 'ի բուռն էկեալ էր ջորացաւ ուստի ոչ էլից գրեւն խոր հնձողն, եւ ոչ զգիրկս

